

A finnugor nyelvek tagadó igealakjainak mondattani összetevője*

Általános nyelvtani elmélet felállításánál figyelembe kell venni különböző nyelvek szerkezeti sajátosságait, mert azok tapasztalatai anyagot és ösztönzést nyújthatnak. A finn és a vele rokon nyelvek tagadó igéje érdekes számunkra: a tagadás kategóriája ugyanis ezekben a nyelvekben i g e. Úgy tudom, hogy más, ilyen sajátóságot mutató nyelv nem ismeretes.

A következőkben először a finn tagadó ige alakjait óhajtom megvizsgálni, és bemutatom azok leglényegesebb vonásait. Feladatom tehát vázlatosan bemutatni a finn nyelv generatív nyelvtanának egy fejezetét. Ezúttal azonban csupán a kérdés mondattani összetevőjének vizsgálatára szorítkozom. A tagadást természetesen a finnben is ki lehet fejezni másképpen, nemcsak igével. A nyelv elemzése során nem is lehet eleve ilyen megszorítással élni, csak ha az indokolt. A jelen esetben, úgy látszik, ez a helyzet.

A tagadó ige alakjait is felfoghatjuk a mondat szerkezet központi részeként. Az ige tagadó alakja a finnben mindig finit alak, és ha az ige állítmány (tehát a mondatnak második főrésze), a tagadó ige mindig finit alakú. A finit alakokat a hagyományos nyelvtan egy sorozatba foglalja össze, s ezt paradigmának nevezi. Ha az állítmány mondattani felépítését akarjuk ábrázolni, akkor csak a paradigmába foglalt fő vonásokat kell tisztáznunk.

Úgy látszik, hogy a tagadásnak igével való kifejezése a finn nyelv sarkalatos vonásai közé tartozik. Míg a latin nyelvben a tagadást névszó is magába foglalhatja, pl. *nemo*, addig a finnben a megfelelő kifejezés két elemből áll, s ezek egyike ige: *ei kukaan* (senki). Amikor az angol a tagadást pl. a *never* (soha) határozószóval fejezi ki, és a mondatban ennek ugyanolyan szerepe van, mint valamely más „állító” határozónak, pl. „The writers never (scarcely, almost, always) believed the boy”, ugyanakkor a finnben tagadó szóként szintén ige szerepel: „Kirjoittajat, eivät koskaan uskoneet poikaa” (az írók sohasem hittek a fiúnak); egyéb esetekben határozószó áll: „Kirjoittajat tuskin (melkein, aina) uskoivat poikaa” [= az írók alig (majdnem, mindig) hittek a fiúnak].

Igei tagadó alak ugyanannyi van, mint állító alak, mert minden állító igealaknak van tagadó megfelelője és viszont. A tagadó ige tehát megkétszerezi a paradigma alakjainak számát. A tagadó alakok így általában az ige finit alakjainak a sorába illeszkednek, tehát ennek a komplexumnak a keretében kell vizsgálni őket.

* Elhangzott Az ige grammatikája és szemantikája c. konferencián (Budapest, 1967. szeptember 7–9). A konferenciáról megjelent kiadványban (Az ige grammatikája és szemantikája. Bpest, 1967. Szerk. Károly Sándor) az előadáshoz fűzött hozzászólások is megtalálhatók. — Szerk.

A finnugor nyelvek suffixumokat kedvelő nyelvek. Ha valahol praefixumot találunk, az későbbi fejlődés eredménye. Így tehát az ige határozott alakja is olyan alak, amelyben az ige (tő) után egy vagy több nem önálló morféma következik. Hagyományosan ezek a jelek és a ragok. A finnre jellemző, hogy a különböző morfémák legtöbbször világosan elhatárolhatók egymástól, pl. *men+isi+vä+t*. Azonkívül ezekben a finit-alakokban a morfémák sorrendje rögzített. E jelenségnek lényeges vonásait igen egyszerű módon szemléltethetjük.

A finn igék állító alakjait a következő képlettel ábrázolhatjuk:

$$V + (Pass) + M + Per + Nu,$$

pl. a szenvedő *sanottaisiin* (mondatnék) azaz *sano+tta+isi+he+n*, vagy *sanonevat* (mondhatnák) azaz *sano+ne+va+t*. A rövidítésjelek a következő kategóriákra vonatkoznak (ellenkező irányban haladva):

Nu = szám, amely a finnbén kettő van: egyes szám és többes szám. Az egyes számnak egyáltalán nincsen jele, pl. *sanoo* (mond) azaz *sano+va*, kivétel itt a szenvedő alak (lásd az imént említett példát), valamint a parancsoló mód, pl. *sanokoon* (mondjon) azaz *sano+ko+he+n*.

A *Per* általában személyt jelent, tehát első, második vagy harmadik személyt. Személyrag nélkül csak a harmadik személy áll egyes alakokban, pl. *sanoi* (mondott) azaz *sano+i* (elbeszélő múlt — imperfektum). A következő rövidítésjel *M*. Ez az egész képlet legproblematisabb morfémája. De mivel előtte ennek tárgyalásába fogunk, indokolt a legutolsó, nem önálló morféma megvizsgálása. Ennek jele: (*Pass*). Ez a szimbólum a finn passivumot jelzi. A passivum ellentétét, az aktívumot, sohasem jelöljük külön, vagyis aktívumról olyankor van szó, amikor a *Pass* jel nincs kitéve. Ezeknek az alakoknak a kategóriáját a hagyományos nyelvtan az igenemek főosztályába sorolja. A finn passivum sajátos jellegű, de ennek a problémájával most nem kell foglalkoznunk.

Az *M* jel a tempus-modus kategóriát képviseli. Ebben a jelben tehát a hagyományos nyelvtan két különböző kategóriája van egyesítve: a tempus és a modus. Az egyesítés teljesen formális alapon történt: az indicativusnak nincsen külön jele; az egyetlen tempus-jel a múlt idő jele a jelentő módban, erre a *Past* rövidítést használtam; idő- és módjel azonban egyszerű igealakokban együtt nem fordulhat elő. A jelen és a jövő idő nem kap jelet, ezek rövidítésére a *Press* jelet használtam. Eszerint az *M* kategória öt elemet foglal magában: a *Press* és *Past* tempus-elemeket, a *Pot*(entialis), a *Kond*(itio)nalis) és az *Imp*(erativus) modus-elemeket. Egyszerű finit alakokban tehát ezek az elemek közös osztályt képeznek, azaz bármelyikük előfordulhat a személy és a számjelek előtt. De mivel semmi alaki ok nem szól ezeknek külön csoportba foglalása mellett, az *M*-kategóriát tényként elfogadhatjuk.

A finnbén állító összetett alak ugyanannyi van, mint egyszerű alak. Pl. az úgynevezett indicativus perfectum a következőképpen hangzik: *olen, olet, on sanonut, olemme, olette, ovat sanoneet*. Itt az *olla* (van) segédigének megvannak az összes egyszerű alakjai és ezekhez járul a főige, példánkban a *sanonut, sanoneet* melléknévi igenévi alakban (participium). Ez a *nut* képző funkciója alapján itt jelölhető *Past* jellel; ennek bizonyítéka többek közt az imperfektum alak állító és tagadó formája, pl. *sano+i+n* és *e+n sano+nut*. Itt az

i és *nut* jelek világosan komplementaris distributio viszonyában vannak egymással. Azokat az összetett igealakokat, amelyekben a főige *M* morfémájának jele *Past*, a hagyományos nyelvtan a paradigmához sorolja, de ismer olyan alakokat is, pl. *olen sanova* (mondandó vagyok), amelyeknél a *Past* jel (= *nut*) helyett *va* van, ez pedig eredeti funkciójánál fogva *Press* morfémának felel meg. A *va* képző egyébként itt az alakoknak jövő jelentést ad.

Az összetett igealakokat tehát a következő képlettel fejezhetjük ki:

$$O + M + Per + Nu + V + (Pass) + \begin{matrix} Press \\ Past \end{matrix} + Nu$$

pl. *ol+isi+va+t sano+nut+t*

Ha ezt a képletet összehasonlítjuk az egyszerű igealakok képletével, megállapíthatjuk, hogy sok közös vonásuk van. Egyetlen képletbe is foglalhatjuk, ha a jelek sorrendjét ellenkező irányra változtatjuk:

$$Nu + Per + M + (O + Nu + \begin{matrix} Press \\ Past \end{matrix} + (Pass) + V.$$

A finnben a tagadó alak szintén összetett. Képlete a fenti képletből könnyen levezethető. Állító alakokban az *olla* segédigéhez járul az *M* kategória, valamint a személy és a szám jele, a főigéhez csak az idő- és a szám jele. A tagadó segédigéhez csak személy- és számjel járul. A képlet szerint tagadó alakot nyerünk, ha azt némileg kiegészítjük:

$$Nu + Per + (E) + M + (O + Nu + \begin{matrix} Press \\ Past \end{matrix} + (Pass) + V.$$

pl. *ei+vä+t ol+isi sano+nut+t*. Az *E* jel a tagadó igét jelképezi. Ez a képlet magába foglalja a finn nyelv összes határozott igealakjainak lényeges vonásait. Természetesen a zéró-morfémát, a komplementaris distribúciókat, a kongruencia-eseteket és más hasonlókat most nem vettük figyelembe, a teljes leírás ugyanis generatív eljárást kíván, erről azonban ez alkalommal le kell mondanunk.

A fentebb előadottakból látható, hogy a tagadó igealakok konstrukciójának kérdése olyan, mint az összetett alakok problémája általában. A határozott igealakok konstrukciójának központi problémája tehát egyúttal az összetett alakoké is: az összetett alak ugyanis szintén a szó ún. ragozott alakjaihoz tartozik.

Néha az összetett alak szerkezetileg olyan, mint egy szintagma. Pl. a finn perfektum *olen sanonut* alakilag azonos az ún. nominális mondattal, pl. *olen iloinen* (vidám vagyok). Az összetett igealakban a főige az állítmány névszói része (praedicativum). A magyarban a jövő idő, pl. *menni fogok*, alakilag olyan szintagma, mint a *menni akarok*, *menni tudok* stb. A megfelelő finn szerkezetnek modális szerkezet a neve. A generatív nyelvtan szempontjából azonban itt két különböző szerkezetéről van szó. Az ige összetett alakja a mondatstruktúrákhoz tartozik (phrase structure), a nominális mondat és az ún. modális mondat pedig olyan szerkezetek, amelyeknek tagjai csak a lexikális szabályok alkalmazásával nyerik el sajátos jellegüket. A tradicionális nyelvtudomány szerint az összetett alakok megmerevedett szintagmák, amelyek a mondatkonstrukcióban szó szerepét töltik be oly módon, mint az összetett szók, pl. egyes tulajdonnevek: *Musta meri* (Fekete tenger), *Mustalla merellä* (Fekete tengeren). Az ilyesféle felfogás azonban nem alkalmazható minden esetben. A finn tagadó jelen idő, pl. *en sano* (nem mondok), nem értelmezhető így, mint-

hogy a finn nyelvben — legalábbis a maiban — nem mutatható ki egyetlen olyan korábbi szerkezet sem, amelynek ez fejleménye és megmerevedése volna.

Strukturális szempontból a finn állító összetett alakokat a következőképpen értelmezhetjük: a finn kijelentő mód múlt idejének (perfectum) és a régmúltnak (plusquamperfectum), valamint a potentialis, feltételes és felszólító módnak jellemző sajátága, hogy bennük a segédigéhez bármilyen *M*-kategóriájú jel járulhat: *Press, Past, Pot, Kond, Imp*, azaz bármilyen idő- vagy módjel, továbbá a főigéhez kapcsolódó időjel. Mármost úgy látszik, hogy a finn nyelvre a következő szabály érvényes: egy igetűhöz csak egy idő- vagy módjel járul, és ha még egy külön időjelet akarunk hozzácsatolni, akkor egy külön szótőre van szükségünk. Ilyenkor az *olla* (van) ige — a legáltalánosabb jellegű szavak egyike — szerepelhet ilyen formái „kapocsként”, ehhez járulnak a jelek és a ragok, a főige pedig csak a külön időjellel bővül. Úgy gondolom, hogy a magyarban ritkán használt régmúlt (plusquamperfectum), pl. *mentem volt* és a föltételes múlt, pl. *mentem volna* ugyanígy értelmezhető. Ezeknél is a tempus-modus jel a segédigéhez járul, a külön időjel pedig a főigéhez. A finn és a magyar között a különbség csupán annyi, hogy a személyrag és a számjel a finnben a segédigéhez, a magyarban pedig a főigéhez járul és a magyar szórend fordítottja a finnének.

Az összetett alakok értelmezése végett kissé közelebről meg kell vizsgálnunk a ragozási jelek sajátosságait. A főnévi ragozásnál a szótó után található a szám jele, továbbá egy olyan viszonyító elem, amely a szónak a mondatban elfoglalt helyét, illetve a mondat többi szavához való viszonyát mutatja. Az igehez a személy és a szám, továbbá az idő és mód morfémai, valamint a szenvedő és a visszaható alak morfémai járulnak.

Úgy mondhatnám, hogy a kifejezés technikáját illetően az ilyen főnévi vagy igeragozási alak központi része (minden alakjában) természeténél fogva *variábilis*, maga a kérdéses szó pedig egy vagy több *konstans* tartalmaz, melyeknek csoportjához tartoznak azok a morféma, amelyeket az imént felsoroltam. A generatív nyelvtenban a konstansok beilleszkednek a mondat struktúrájába, míg a variabilis elemek „értékét” lexikális szabály fejezi ki. Ennek fontos következménye, hogy a segédige is *szabály* szerint *konstans*.

Az összetett alak jellemző sajátágának tehát azt tartom, hogy annak segédigéje konstans. Egyébként a nem önálló morféma különböző módon kapcsolódhatnak a fő vagy segédigéhez. Ez az alapja mindannak a változatosságnak, amely a finnugor nyelvek tagadó igealakjainál tapasztalható.

A keleti tengeri finn nyelvekben, melyek e tekintetben nagyon hasonlítanak egymáshoz, a következő sajátos vonások találhatók:

1. A tagadó igehez csak személyrag és számjel járul, a felszólító módban (imperativus) azonban a módjel kongruencia alapján a segédigéhez kapcsolódik, pl. *älkөөт санокко* (= ne mondjátok) azaz *äl+kö+he+t sano+kö*. A személyrag és a számjel néha szintén kongruál: a finn nyelvjárásban *älkөөн саноккоон* (= ne mondja), az észtenben *ärge tulge* (= ne jöjjön).

2. Az észtenben a tagadó igehez nem járul sem személy-, sem számmorféma, pl. *ma, sa, ta, meie, teie, nad ei ütle* (= én, te stb. nem mondok, mondasz stb.). A tagadó ige *ei* alakját semmiképpen nem tarthatjuk határozónak — mint pl. a magyar *nem* alakot —, hanem úgy kell felfognunk, hogy a személy és szám jelölése hiányzik a felületi struktúrában (surface structure), de még megtalálható a mély struktúrában (deep structure).

3. A déli észtbén és a livben a tagadó ígéhez járul a *Past* jel, nem pedig a főigéhez, pl. liv *ma iz uo* stb. (= én nem voltam), mintha a finnben ez lenne 'esin ole'. Ilyen elbeszélő múlt (praeteritum) alakot ismerünk az erzä-mordvinban, pl. *eziñ pala(k)* „nem csókoltam” és az urzsumi cseremiszbén, pl. *šā m pit* „nem kötöttem”.

A lapp nyelvnek mind állító, mind tagadó finit alakjai nagyon emlékeztetnek a finn alakokra. A legnagyobb különbség, nem tekintve a kifejezésbeli eltérést, abban mutatkozik, hogy a lappban három szám-elem van: egyes-, kettes, és többes szám.

A mordvin nyelv finit alakjai az összes általunk megvizsgált nyelvek közt a legbonyolultabbak, a mordvinban ugyanis tárgyias ragozás is van. A tagadó alakok egy része nem igei, hanem határozószói jellegű: az erzä mordvinban *az*, a moksza mordvinban pedig az *af* határozószók.

A mordvin állító igeragozás nem ismer összetett alakokat. Ilyenek csak a cseremisiz és a permi nyelvekben vannak. A permi alakok erősen lekoptak és elhalványultak, ezért részletesen most nem foglalkozom velük. A mordvin elbeszélő múlt (praeteritum), a feltételes mód (conjunctivus), az óhajtó mód (desiderativus) és a felszólító mód (imperativus), továbbá a cseremisiz és a permi nyelvek egyszerű igealakjai közül a megfelelő tagadó alakok úgy vannak megszerkesztve, hogy a tagadó ígéhez járul a személyrag és a számjel, valamint az idő- és módjel is. Ezek az igealakok tehát a tagadó ígének — mondhatjuk — a tökéletesebb formáját képviselik ebben a tekintetben.

A finnugor nyelvek ugor ága nem ismer tagadó ígét, a szamojéd azonban — a szelkup kivételével — igen. A szamojédot mégis legyen szabad ezúttal mellőznöm.

Végül megemlítem, hogy a tagadószt a természetes nyelvek általában határozónak fogják fel, ha nem járul hozzá személyrag vagy számjel. A magyar *nem* tagadószt tehát határozó, a finn *ei* tagadószt pedig ige. Az észtragozatlan *ei* szó ige, mert ebben a nyelvben a személyragok a mély struktúrában jelen vannak. Ha a tagadó szó ige, akkor az idő-mód-morféma járulhat a főigéhez, mint a keleti tengeri finn nyelvekben és a lappban, vagy a tagadó segédigéhez, mint — néhány kivételt nem számítva — a mordvin, a cseremisiz és a permi nyelvekben.

PAAVO SIRO

Die syntaktische Komponente der verneinenden Verba in den finnisch-ugrischen Sprachen

Der Gebrauch des verneinenden Verbs ist eine eigentümliche Eigenschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. Obwohl das ungarische Verneinungswort kein Zeitwort, sondern ein Umstandswort ist, verhält sich der finnisch-permische Zweig der finnisch-ugrischen Sprachen in dieser Beziehung ganz anders.

Das verneinende Verb gehört zur Konjugation, so kann seine Struktur nur als Teil der Konjugation beschrieben werden. Wir müssen die wesentlichen Züge der definierten Verbalformen, besonders die zusammengesetzten Verbalformen kennenlernen, da die verneinenden Verbalformen in den Kreis der zusammengesetzten Formen einzuordnen sind. Das verneinende Verb spielt die Rolle eines Hilfsverbs.

Eine bejahende Form kann in die entsprechende verneinende Verbalform umgewandelt werden. Die Personalendung und das Numeruszeichen werden zum verneinenden Wort, das Temporal- und Moduszeichen gewöhnlicherweise zum Hauptverb gefügt, doch ist der Aufbau der zusammengesetzten Verbalformen oft anders.

PAAVO SIRO